

‘Die Vorliebe der Niederländer für helle, freundliche Zimmer’

Oldenburgs stucwerk in Nederland tussen 1775 en 1925

Gerhard Geerken

Sinds de Gouden Eeuw werkten Duitse arbeidsmigranten in ons land als turfgraver, grasmaaier, matroos, tegelbakker, marskramer en in menig ander beroep, maar tot 1775 niet als stukadoor. Italiaanse meesters domineerden deze markt in heel Europa.¹ Na zijn leertijd in Amsterdam vestigde de Duitse boerenzoon J.B. Logeman (1748-1814) zich hier in 1775 als eerste Oldenburgse stukadoor.² Terwijl trekarbeid in de meeste migrantenberoepen vanaf 1800 al terugliep, kwamen tot 1925 naar schatting toch nog meer dan vijftienhonderd streekgenoten van Logeman voor vast of tijdelijk stukadoorswerk naar ons land.³ Ze vormden hier zelfs een heuse niche. In het eerste standaardwerk over de zogenaamde ‘Hollandgängerei’ uit 1902 verklaarde de Duitser J. Tack deze late trek van stukadoors uit de burgerlijke woonsmaak in ons land: ‘die Vorliebe der Niederländer für helle, freundliche Zimmer, überhaupt eine gewisse Behäbigkeit, gab diesen Arbeiter reiche Beschäftigung’.⁴ Noch Tack, noch de Duitse predikanten die sinds 1867 de stukadoors bezochten, kende de oorsprong. Een eeuw na dato wisten de stukadoors zelf ook niet precies hoe het begonnen was.⁵ Voor het eerst beschrijft dit artikel wat de Oldenburgers van 1775 tot 1925 maakten, voor wie zij dat deden en hoe en waar ze werkten.

Emigranten en seizoenarbeiders

Over migratiegeschiedenis is veel gepubliceerd, maar in mindere mate over Oldenburgse stukadoors.⁶ De nauwe samenwerking tussen emigranten en seizoenarbeiders afkomstig uit eenzelfde streek is in de negentiende eeuw een nieuw fenomeen. Sinds de revolutie van 1848 bezochten lutherse predikanten de Duitse trekarbeiders in ons land om ze geestelijk te begeleiden, maar de stukadoors werden pas in 1867 opgemerkt.⁷ Het viel in het begin niet mee om ze te vinden. Hun logementen lagen verspreid en ze werkten in kleine groepen voor reeds geëmigreerde streekgenoten. De eerste indruk was positief: ‘Im allgemeinen stehen die “stukadoors” bei der holländischen Bevölkerung im besten Rufe als fleissige, sparsame und ehrliche Arbeiter’.⁸ Ze namen de positie over van de Italianen: ‘Früher war diese Arbeit in den Händen von Italienern. Seit etwa hundert Jahren haben unsere Oldenburger sie okkupiirt’. Hun werk werd geroemd: ‘Teilweise auf der Höhe bildhauerischer Kunstfertigkeit’.⁹ Toch liep het niet voor iedereen goed af.

In de negentiende eeuw werd door Hollanders op straat

neergekeken op de Oldenburgers, die extra opvielen door de witte kleding. Hun imago van ‘arme keuterboertjes’ overheerst ook in de literatuur. Dat beeld gaat echter alleen op voor de seizoenarbeiders in de loop van de negentiende eeuw.¹⁰ Maar zonder hen had de niche nooit bestaan. De Oldenburgse regering loste voorkomende problemen trouwens netjes op. Tussen 1834 en 1864 leende zij via haar consul geld aan 50 stukadoors die door een hoge ziekenhuisrekening of werkloosheid in acute financiële nood kwamen.¹¹ Dit betrof overigens minder dan 10% van alle stukadoors die in dat tijdvak hier werkten en niet alleen de armsten.¹² Bijna de helft van de migranten bouwde hier een nieuw bestaan op als stukadoor. De anderen losten met het verdiende geld hun pacht af of kochten grond aan en verbeterden zo hun kansen in de landbouw in de geboortestreek.

De Oldenburgse stuc traditie in ons land kent drie tijdvakken: de pioniersfase (1775-1825), de niche (1825-1875) en de integratiefase (1875-1925). Alvorens de invloed op het bouwen en wonen in ons land per periode te beschrijven, volgt eerst een beknopte historische schets van stucwerk in Nederland.

Wat vooraf ging

Rond 1600 kende ons land zogenaamde ‘Kölner Decke’, voortkomend uit de traditie van houtskeletbouw met leempleister.¹³ Om woonkamers te beschermen tegen tocht en stof en zware constructiebalken te integreren, werd het interieur in één geheel gestukt. Op de balken bracht men versieringen aan. Italiaanse meesters werkten voor 1600 al voor de elite in Midden- en Zuid-Europa.¹⁴ Hun techniek ontsprong aan de beeldhouwkunst. Uit de hand brachten zij ornamenten aan op wanden en plafonds. Vanaf circa 1685 werkten zij ook in ons land.¹⁵ In steden met een gilde werkten ze samen met lokale gildeleden, daarbuiten trokken ze rond. Naar gelang de orderportefeuille, dus onregelmatig, lieten ze dan streekgenoten overkomen.¹⁶ Hun arbeidsintensieve kunstambacht was alleen betaalbaar voor de particuliere en publieke elite. Na 1800 konden meer bovenmodale burgers de met gips gegoten stucdecoraties betalen. Zoals Oldenburgers na 1800 boven de rivieren een sterke positie hadden, gold dat na 1850 voor de ‘Vughtse’ stukadoors beneden de rivieren, die later ook wel in de noordelijke helft van ons land werkten (afb. 1).¹⁷ Het stucwerk in ons land is goed gedocumenteerd tot 1800.¹⁸ De periode daarna kreeg minder aandacht. Dit artikel is in

1500	1600	1700	1800	1900	2000
	Keuls stuc				
	Hollandse stukadoors				
		‘Italianen’ (omgeving Como-meer)			
			Oldenburgse stukadoors		
				Vughtse niche	

Afb. 1. Stukadoors in Nederland

belangrijke mate gebaseerd op de persoonsgegevens en 125 gedocumenteerde werken van Oldenburgse stukadoors in ons land.¹⁹ Om hun invloed op het bouwen en wonen in ons land te kunnen bepalen, moet duidelijk zijn wat zij maakten en in opdracht van wie. De spreiding van de werken in de tijd (1775-1925) en de ruimte (boven de rivieren) is een goede afspiegeling van de persoonsgegevens van stukadoors en dus van de Oldenburgse stuc traditie in ons land.

1775-1825: Pioniers in een kunstambacht

Alle vijf gedocumenteerde werken uit deze periode zijn hoogwaardige interieurs in het Noorden des lands van de hand van J.B. Logeman: het Drostenhuis in Assen (1775-1780), het herenhuis Vismarkt 56 in Groningen (1782-1783), de buitenplaats Fraeylemaborg in Slochteren (1786) en de stadhuizen in Sloten (1791) en Groningen (1806) (afb. 2).²⁰ De eerste vier werken zijn uitvoerig beschreven door J. de Haan. Werkten de Italianen – meesters in rococo – volgens de toen heersende stijl, Logemans neoclassicisme was vernieuwend, zeker in het noorden.²¹ De invloed van architect Jacob Otten Husly, van oorsprong een Oost-Nederlandse stukadoor, kan dit verklaren. Deze won in 1774 de prijsvraag voor het Gronings stadhuis, die het neoclassicisme landelijk een impuls gaf.²² Logeman paste die stijl consequent toe in alle werken. Zijn alleenrecht op publiek stucwerk, waarover straks meer, bood de gelegenheid, maar alle nu bekende werken, ook de toeschrijvingen, vallen buiten dat recht.²³ Non-

Afb. 2. Trofeeën zijn een terugkerend element in het werk van J.B. Logeman. De afbeelding toont een trofee in de raadzaal van het voormalig stadhuis van het Friese Sloten (1791). Dezelfde symboliek is te vinden in de Fraeylemaborg in Slochteren (na 1786) en de koopmanswoning Vismarkt 56 in Groningen (1782-1783) (foto J. de Haan)

conformisme was een risico voor hem als opdrachtnemer. In het Noorden was weinig vraag naar stucwerk. Daarom werkten de Italianen daar tot dan toe alleen ambuland. Neoclassicistisch stucwerk was nog minder gevraagd. Dat verklaart wellicht waarom Logeman soms ver buiten zijn woonplaatsen Groningen en Emden werkte, zoals in Friesland en Bentheim. De gebruikte materialen, de projectduur en de relatie met de opdrachtgever, waarvan de bewaard gebleven rekeningen een goed beeld geven, lijken op de werkwijze van de Italianen. Logeman’s stijl was vernieuwend, maar zijn exclusieve positie en klassieke techniek waren identiek aan die van de Italiaanse meesters.

Leermeester Husly en alleenrecht op publiek stucwerk

In de geboortestreek van Logeman kwam het stucambacht niet voor. Naar eigen zeggen werd hij door de beste stukadoors in Holland opgeleid vanaf 1765.²⁴ In dat jaar stichtte Jacob Otten Husly in Amsterdam de stadstekenacademie. Daar werden de basisvakken voor een stukadoor onderwezen: tekenen, pleisteren en boetsen. De opleiding streefde er naar dat Nederlanders net zo goed zouden tekenen als Italianen.²⁵ Logemans opleidingsduur wijst er op dat hij bij een meester ervaring opdeed. Twee ooms van Husly hadden een stukadoorsbedrijf in de hoofdstad.²⁶ De carrière van Logeman liep opvallend parallel met het succes van Husly. Zo werkte Logeman voor 1775 in Friesland, waar toen één werk in uitvoering was dat qua stijl zijn betrokkenheid doet vermoeden: het stucwerk in de Harlinger kerk.²⁷ En daarvoor kreeg Husly opdracht in 1773.²⁸ Aan hem dankte Logeman ook het alleenrecht in Groningen.

In zijn aanvraag van alleenrecht schreef Logeman aan het Gronings stadsbestuur over het risico van vestiging: ‘een entriprijs op Zig Zelve kostbaar, hazardeus en van een onzekere reusite. Dan vreesende dat ..misschien andere baatzuchtige menschen het zelve metier alhyr mogten komen exerceren, en dus .. groote schaade toebrengen in die kosten die hij reeds heeft moeten aanwenden, om zijne gereedschappen, materialen enzv. tot het exerceren van zijn werk na herwaards over te brengen’.²⁹ De toekenning in 1775 van dat alleenrecht op publiek stucwerk in stad en ommeland voor twintig jaar, was slechts mogelijk met instemming van Husly, die na de prijsvraag in Groningen benoemd was tot stadsbouwmeester. Husly wilde vermoedelijk dat Logeman het stadhuis zou decoreren. De bouw vertraagde echter zo, dat Husly intussen overleed en Logemans alleenrecht verstreek. Maar toen na dertig jaar uiteindelijk het stucwerk aan de beurt was – Logeman woonde inmiddels in Emden en was bijna 60 jaar oud – werd dit hem toch gegund. Hij maakte tegen een vaste meterprijs de plafonds in de gaanderijen op ‘coepelsche wijze’ en in de vestibule en alle vertrekken op de bel-etage. Voor de ornamenten ‘die uit de hand moeten worden gewerkt, zal behoorlijk worden betaald’.³⁰

In Logemans carrière duikt meer dan eens bouwfraude op. Meteen na aankomst in het noorden begon hij met een grote, publieke opdracht buiten het Groningse alleenrecht, het Drostenhuis in Assen. Zijn opdrachtgever, de Drentse ontvanger-generaal J. van Lier had nauwe banden met de Groningse elite.³¹ De vergoeding van 2500 gulden voor het stucwerk was voor die tijd opvallend

Afb. 3. Van het oorspronkelijke stucwerk in Overcingel in Assen zijn slechts enkele delen bewaard, onvoldoende om het stucwerk toe te schrijven aan Logeman. Maar de neoclassicistische stijl van het gebouw en het feit dat Logeman gelijktijdig het neoclassicistische stucwerk in het naastgelegen Drostenhuis aanbracht, waarvoor hij bovendien een veel te hoge rekening mocht indienen, maken aannemelijk dat hij beide werken maakte (foto auteur)

groot.³² Dat geldt ook de rekening van 60.000 gulden van architect en aannemer A.M. Sorg.³³ Deze bouwde gelijktijdig en in dezelfde stijl Overcingel, het naastgelegen woonhuis van de opdrachtgever. Het oudste stucwerk daar lijkt op ander werk van Logeman (afb. 3).³⁴ Een rekening van het stucwerk in Overcingel is en zal nooit worden gevonden. Van Lier ontvluchtte ons land na beschuldiging van financiële malversaties. Sorg werd in 1787 beticht van bouwfraude in Smilde, waarbij zijn nauwe relatie met van Lier werd genoemd.³⁵ Later werd Logeman beschuldigd van bouwfraude in Bentheim.³⁶

Invloed op streekgenoten

Logemans succes inspireerde streekgenoten, waaronder voormannen van de latere Oldenburgse niches, maar de pionier van het eerste uur was zelf niet eenkennig met personeel, vestigingsplaats en vakgebied. Zakelijk ging het Logeman goed. Al na enkele jaren kon hij voor 1500 gulden een huis kopen in Groningen. Zijn huwelijk met een Nederlandse vrouw en maatschappelijke functies in de stad tonen dat hij snel inburgerde.³⁷ Hij had vanaf 1775 zeven knechten, Nederlanders en Oldenburgers.³⁸ In 1797 vertrok hij naar het economisch bloeiende Emden, waar hij ook als steenhouwer te boek stond.³⁹ Zijn activiteit als stukadoor in Groningen ging intussen door onder leiding van 'knecht H. Wagenfeld'.⁴⁰ Deze kwam uit hetzelfde herkomstgebied. Er waren toen ook al seizoenarbeiders. In 1793 klaagde de Oldenburgse onderwijsinspecteur namelijk over een andere streekgenoot, de schoolmeester J.D. Grube. Deze combineerde het dorpsonderwijs, dat in de zomer lang stil lag, met stukadoren in Holland en propageerde dat onder zijn leerlingen. Uit vrees dat elders hetzelfde zou gebeuren, voelde de inspecteur niets voor overplaatsing; het stukadoren was Grube te lief om er afstand van te kunnen doen.⁴¹ Grube ging ongetwijfeld door met reclame maken.

Voor 1825 werkten al zo'n twintig streekgenoten van Logeman als stukadoor in ons land.⁴² Aan de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunst, de opvolger van Husly's tekenacademie in Amsterdam leerden de studenten op jeugdige leeftijd boetseren, tekenen en pleisteren. Onder de sinds 1822 geregistreerde

studenten waren sleutelfiguren van de latere niches, zoals J. Martens en J.E. Martens. De literatuur over beeldhouwkunst in Nederland vermeldt hun streekgenoten J.H. Wandscheer en J.H. Stöver.⁴³ Enkele Oldenburgers wonnen prijzen.⁴⁴ Dat de opvolgers van Logeman een hoge kwaliteit leverden, wordt bevestigd door de frequente samenwerking met Italianen. De stukadoor F.G. Beretta, wiens vader meewerkte aan het Binnenhof, stierf in 1829 in Oberlethe, het geboortedorp van Logeman.⁴⁵ De zieke werd verpleegd door weduwe Brüggemann. Haar kleinzoon was later stukadoorsknecht bij de gebroeders Beretta in Den Haag en nam uiteindelijk een voornamelijk van hen over.⁴⁶ In Leiden gingen de Italianen en Oldenburgers vanaf 1818 enkele kortlopende 'compagnieschappen' aan.⁴⁷

De tweede generatie van pioniers moest het doen zonder Logeman's alleenrecht, maar slaagde er in om op de vrije regionale markten niches te vormen, misschien wel omdat ze minder vernieuwend waren in de stijlkeuze.

1825-1875: Regionale niches van emigranten en seizoenarbeiders

De Oldenburgers maakten tegen een gunstige prijs een goede kwaliteit van interieurs en buitengevels volgens de heersende smaak en hadden veel werk aan het frequent terugkerende onderhoud. Onder de ruim vijftig gedocumenteerde werken zijn gebouwen met eenzelfde exclusief profiel als in de vorige periode: bestuursgebouw, buitenplaats, herenhuis, paleis, kasteel en kerk. Nieuw zijn gebouwen met functies als: schouwburg, pastorie, gevangenis, ziekenhuis, school, beurs, museum, winkel, dierentuin en armenhuis. Getalsmatig zijn de werken min of meer gelijk over alle genoemde functies gespreid. Bekende locaties in Amsterdam zijn: Artis, de oude Beurs aan het Damrak, cultuurpodia Salon des Variétés, Frascati en Odeon en grachtenpanden, zoals de burgemeesterswoning en het huidige museum Willet-Holthuysen. Bekend in Leeuwarden zijn het stadhuis en de Winkel van Sinkel, in Rotterdam museum Boijmans en in Den Haag de paleizen Noordeinde en Huis ten Bosch. Soms betrof dit het stucwerk in de nieuwbouwfase, soms een uitbreiding of renovatie van een gebouw. De Oldenburgers kregen koninklijke aandacht en internationale waardering voor hun kunstambacht, dat ze vaak combineerden met ondernemerschap en technische innovaties in het vakgebied.⁴⁸ Die combinatie sterkte hun positie op de vrije markt. De gilden en een daaraan verwant fenomeen als alleenrecht bestonden niet meer.

De technische ontwikkeling droeg bij aan een gunstige prijs en de brede verspreiding van het 'exclusief' ogend stucwerk, zoals de gegoten ornamenten en het kunstmarmer. Ook in het koninklijk paleis werden afgietsels toegepast.⁴⁹ Later kwamen er fabrieksmatig geproduceerde afgietsels die nog goedkoper waren. Met klimaatbestendig Portland-cement werden buitengevels gedecoreerd. Dat paste in de architectuurstijlen van die tijd en het kon ook een goedkope manier zijn om een slechte buitengevel af te dekken.⁵⁰ De toepassing van ornamenten daalde van 100 procent in de eerste periode naar circa 65 procent van de gedocumenteerde werken. Het aandeel van reguliere muurafwerking met rapen en pleisterwerk en het onderhoud,

veelal omschreven als 'wassen, repareren en witten' nam toe.⁵¹ In de ontwerpfase verloren stukadoors invloed aan het zelfstandige beroep van architect. Uit de gedocumenteerde werken en de modelboeken die Oldenburgers gebruikten, blijkt dat de stukadoors vooral de gevraagde smaak volgden. Dat leverde op de vrije, lokale en regionale markt natuurlijk meer werk op dan het non-conformisme van Logeman.

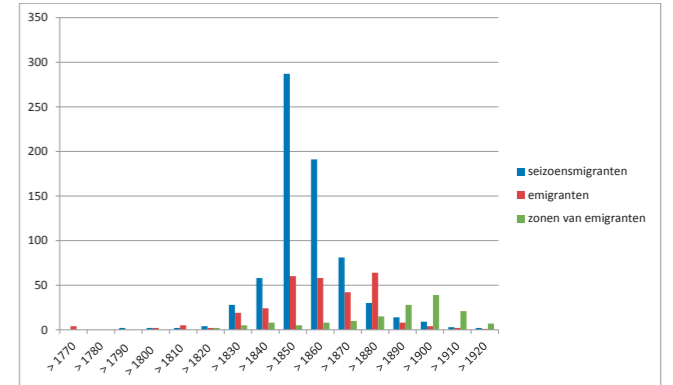
Opdrachtgevers waren overheid, adellijke elite, particuliere instellingen, boven-modale burgers en ondernemers. Dat de Oldenburgers veel woonhuizen van burgers decoreerden, ligt voor de hand gezien de gunstige prijs-kwaliteit-verhouding en conformistische stijl. In lijn met het beschavingsproces zoals door Norbert Elias beschreven, namen de opkomende burgers de culturele uitingen over van de hogere sociale klassen.⁵² Sierstuc behoorde daartoe. De burgerij had invloed in de besturen van lokale overheden en instellingen die stadhuizen, rechtbanken, kerken, scholen, armenhuizen, weeshuizen en ziekenhuizen lieten bouwen en onderhouden.⁵³ Tot dergelijke gebouwen beperkte de stedelijke ontwikkeling zich in het midden van de negentiende eeuw hoofdzakelijk, want de industrialisatie was in ons land nog niet op grote schaal doorgebroken. Vestingsteden konden pas na 1874 uitbreiden. De traditionele economie van ambachten, handel en landbouw, per regio variërend van matig of redelijk tot goed, was leidend.⁵⁴ Juist in de smalle economische marges functioneerden de Oldenburgse niches door de gesmeerde samenwerking tussen emigranten en seizoenarbeiders. Het aantal migranten nam snel toe. Ze verspreidden zich over de regio's boven de rivieren. Beneden de rivieren, waar het katholieke geloof een rol speelde bij de opdrachtverlening, werkten ze niet.⁵⁵ Hoe verkregen de 'allochtone' Oldenburgers boven de rivieren hun bijzondere marktpositie?

Nichevorming

De geëmigreerde meester-stukadoors, die vaak met een Nederlandse vrouw getrouwd waren, verwierven via de lokale connecties hun opdrachten en organiseerden via de nauwe relaties in hun geboortestreek de migratiestroom zo dat ze de per seizoen golvende, maar groeiende vraag op maat konden bedienen (afb. 4). Opgemerkt moet worden dat de grootste stroom Oldenburgers afkomstig was uit een klein, hoofdzakelijk agrarisch gebied ter grootte van drie kerkgemeenten ten zuiden van de stad Oldenburg. In de gemeente Wardenburg, waar deze traditie begon, werd al in 1856 een stukadoorsvereniging opgericht.⁵⁶

Net als bij de stukadoorsbedrijven van emigranten ging ook de seizoenarbeid vaak over van vader op zoon.⁵⁷ Men kende elkaar, zowel de stukadoors hier als de familieleden daar. Vlak voor het migratieseizoen begon, werden op de zogenaamde 'stukadoorsbals' in het herkomstgebied nog de laatste nieuwtjes over het werk uitgewisseld en konden de huwelijkskansen worden verkend. De migranten huwden door de verdiende guldens eerder dan de boerenzoons die achterbleven.

De combinatie van het aantal migranten, het forse marktaandeel, de spreiding over ons land en de lange werkdagen bevestigt de sterke positie van de Oldenburgers. Tussen 1825 en 1875 zijn 800 nieuwkomers geteld, emigranten en seizoenarbeiders. In

Afb. 4. Het aantal nieuwkomers onder migranten is een indicatie voor de vraag naar stucwerk dat door deze Oldenburgers werd gemaakt. In de pioniersfase (1775-1825) was er vraag van de elite, beperkt in omvang. Tijdens de nichefase (1825-1875) werkten emigranten en seizoenarbeiders succesvol samen en was er een grote piek van nieuwkomers. In de integratiefase (1875-1925) namen de zonen van emigranten de gevestigde bedrijven over. Oldenburgse seizoenarbeiders kwamen steeds minder.

het jaar 1868 werkten hier zo'n 500 Oldenburgers.⁵⁸ Kranten in 1862 meldden zelfs een hoger getal, 600 à 700.⁵⁹ De piek lag voor 1860. Van 1850 tot 1870 gaf alleen de gemeente Amsterdam jaarlijks 100 tot 150 stukadoors een verblijfspas, bijna uitsluitend Oldenburgers.⁶⁰ Een substantieel deel van hen vestigde zich permanent.⁶¹ Waren ze in 1825 actief in Amsterdam, Groningen, Leiden, Utrecht en Alkmaar, in 1875 was dat in 35 plaatsen het geval.⁶² Aanvankelijk bedienden ze vanuit de grote plaatsen de omgeving, later verdeelden ze zich over de kleinere plaatsen binnen dezelfde regio's.⁶³ De grote arbeidspiek, van half april tot half juni, kwam door het witten. Dat werk was veel gevraagd na de voorjaarschoonmaak en rond de nationale verhuisdag 1 mei.⁶⁴ De werkweek varieerde in die maanden van 60 tot 100 uur: 5 tot 7 dagen per week en 12 tot 16 uur per dag.⁶⁵ Wie alleen kwam om te witten, ging voor de zomer terug naar huis. De echte stukadoors begonnen in het voorjaar ook met witten, want dat minder gespecialiseerde werk werd tijdens die arbeidspiek in het voorjaar het best betaald. De verhoren van het personeel in de Amsterdamse bouwbedrijven bevestigden de sterke positie van de Oldenburgers.⁶⁶

Het witten

'Hollanders houden van lichte, representatieve interieurs', aldus verschillende Duitsers in de negentiende eeuw.⁶⁷ Gedoeld werd op de woonsmaak van de elite en de boven-modale burgers. Wit had de voorkeur, soms waren andere kleuren in trek. Het witten behoorde vanouds al tot het werkgebied van de stukadoor. Voor het oog werd een nieuw geconstrueerd stucinterieur door de afwerking met witkalk één geheel. Zo vermeldt de rekening over 1775-1780 voor het nieuwe stucwerk in het Drostenhuis: 'kalk om te witten'. Vanwege de kachelroet moest stucwerk na de realisatie regelmatig worden gereinigd en gewit. Omdat meer burgers zich in de negentiende eeuw stucwerk konden veroorloven, nam de vraag

Afb. 5. Schilderij van het kerkinterieur van IJsbrechtum kort voor 1865. De lutherse predikant Wolter, die in 1869 wordt rondgeleid door de pas gerealiseerde kerk, merkt na dit bezoek op dat de Nederlandse kerken een koude, kale indruk maken en contrasteren met de kerken in zijn herkomststreek en de vriendelijkheid van de Nederlanders (foto J. Mellema, in opdracht van het kerkbestuur)

naar witters voor dat stucwerk toe. Stukadoors beschikten over de grondstof en de speciale vaardigheid om het verwerkingsgereed te maken: het blussen van de kalk.

De lutherse predikant Wolter in 1869 spreekt zich uit over het

Afb. 6. Dubbel woonhuis van de compagnons van stukadoorsfirma Brüggemann & Martens aan het Raaks in Haarlem. De huizen van de uit Oldenburg geëmigreerde meester-stukadoors waren reclame voor hun vak, maar ook een teken van hun welstand (foto Brüggemann & Martens, in bezit van S. Martens)

Afb. 7. Het stucwerk in de boerderij van familie Willers in Oberlethe, het geboortedorp van J.B. Logeman, is waarschijnlijk gebaseerd op werk dat de maker kende uit Nederland. De boerderij is sinds de begintijd van de Oldenburgse stucraditie in bezit van de familie Willers die tot de vroegste stukadoorsfamilies kan worden gerekend (foto J. Weihe)

Nederlandse kerkinterieur dat afwijkt van wat hij gewend was: 'In IJsbrechtum führte mich dominee Waalkes in seine neue, helle und freundliche Kirche, die gewiss für Holländer schön war, aber für uns Deutsche immer etwas Kahles und Kaltes hatte' (afb. 5).⁶⁸ En predikant Schauenburg in 1886: 'Der saubere und nüchterne Sinn der Holländer liebt weisse Decken und Wände und auch die Verzierungen in weiss übertünchter Stuckarbeit. Beide, sowie die äussere Versehung der Häuser mit Stückverzierung beschaffen die stukadoors. Wie lohnend diese Arbeit sein muss, sieht man an den mit städtische Eleganz eingerichtete Häusern der Stuckmeister' (afb. 6).⁶⁹

In het herkomstgebied versierden sommige seizoenarbeiders hun boerderijen. Ze pasten daar ook bonte kleuren toe (afb. 7). Stukadoord Erdmann beschreef de toepassing van bonte kleuren in ons land: 'Die Hauptarbeit war im Vorsommer das Weissen oder Anstreichen mit Kalkmilch (Wittjen). Fast alle Decken, Gänge und Vorportale waren mit Kalkmilch in den verschiedensten Farben getüncht und die Aussenwände mit schöner Wasserglasfarbe (Silikat) gestrichen.'⁷⁰ En verder zegt hij: 'Der Holländer ist peinlich sauber und liebt bunte Farben. Der Bauer macht seinen Kuhstall nach dem Grossreinemachen zur Wohnung und verschliesst manchmal seine Stuben.'

De betere burger was in deze periode een belangrijke opdrachtgever voor het witten, maar niet altijd een makkelijke klant. Na zijn keuze voor het witten schreef een jeugdige migrant aan zijn ouders: 'Das ich bis jetzt und auch wohl noch in Zukunft anders nicht thun brauche als weissen. Es gefällt mir ziemlich gut. Meistens müssen wir in schönen Stuben die Decken weissen. Aus den Stuben wird dann nicht viel ausgepackt. Das schöne Kleid auf dem Fussboden bleibt drin liegen. [...] Mann dürfte dann kein einziges Tröpfchen Kalk fallen lassen.'⁷¹ Het witten was in zo'n geval dus ook een kunst.

Ondernemers hier en daar

Waarom deden de Hollanders dit werk niet? Volgens de predikanten keken de Hollanders op straat neer op de 'arme keuterboeren' en hun werk, terwijl de opdrachtgevers over dat laatste tevreden waren.⁷² Een Oldenburgse seizoenarbeider

verklaarde dat Nederlanders niet zo hard wilden werken als zij deden. Knotter verklaart de niche van de Oldenburgers uit de winterstop in de bouw die een tekort aan vakroutine onder Nederlandse stukadoors veroorzaakte.⁷³ Hoe dan ook, de Oldenburgse ondernemers konden dankzij de inzet van seizoenarbeid de lucratieve arbeidspiek in het voorjaar goed aan. Het overige stucwerk voerden ze in het najaar uit met een kleinere groep van vaste en tijdelijke krachten. In de winter draaiden hun 'burgerwinkels' op een heel laag pitje.⁷⁴

In de periode 1825-1875 volgden diverse Oldenburgers een degelijke beroepsopleiding aan de academie in Amsterdam, zoals eerder beschreven, maar de meesten leerden het vak al doende. Ze keken de kunst af van een bekwame knecht en kregen geen speciale opleiding.⁷⁵ In de verhooren van personeel in Amsterdamse bouwbedrijven wordt opgemerkt: 'Scherpe onderscheiding bestaat er tusschen de genoemde kalkbewerkers: een witter smeert eenvoudig kalk over de muren, een stukadoord brengt plafonds aan. Modelleur is een kunstambacht, verdient vaak 40, 50 ct per uur, soms 1 gld.'⁷⁶

Voor 1875 combineerden enkele Oldenburgse stukadoors in ons land hun bedrijf met makelaardij en aannemerij en in de derde periode zelfs met brandstof- en aardappelhandel. Naast het oorspronkelijke kunstambacht werd het ondernemerschap steeds belangrijker.

Kleine boeren die mede dankzij de voortgaande landbouwkundige vernieuwingen in het herkomstgebied hun kansen daar konden verbeteren, bleven bij seizoenarbeid.⁷⁷ In de rustige wintertijd ontgonnen ze de nieuw aangekochte heidegrond en versierden hun boerderijen met stuc (afb. 8).⁷⁸ Er waren er na 1850 ook die zich als stukadoord in Duitsland vestigden, waar reeds vanaf 1850 – eerder dan in ons land – de bouwmarkt aantrok door de industrialisatie.

1875-1925: Werkgevers en werknemers op een nationale bouwmarkt

De opkomende industrialisatie in ons land klinkt na 1875 voorzichtig door in opdrachten voor stucwerk in stationsgebouw, kantoor, fabriek en werkmanswoning, maar de meeste van de 70 gedocumenteerde werken lijken op de functies in de vorige periode, zoals een kerk, paleis, buitenplaats, pastorie, ziekenhuis, weeshuis, inrichting, bejaardenhuis, armenhuis, concertgebouw, burgersociëteit, museum, dierentuin, theater en schouwburg, hotel, winkel, burgerwoning en school. Enkele bekende gebouwen zijn het Concertgebouw en het kantoor van de Internationale Tabakshandel Maatschappij in Amsterdam, het kantoor van de Nederlandsche Handelsmaatschappij in Rotterdam, het Centraal Station in Utrecht, het Teylers-museum in Haarlem en opnieuw het paleis Noordeinde in Den Haag.

Burgerhuizen in de heersende stijl maakten weer een groot deel van het werk uit. Een beeld daarvan geven de 119 tekeningen van de stukadoorsfamilie Wempe uit Sneek.⁷⁹ De stukadoorspatroons behoorden nu zelf vaak tot de bovenmodale burgerij voor wie ze werkten (afb. 9).

De opdrachtgevers in deze periode waren burgers, ondernemers en publieke en particuliere instellingen. De orderportefeuille van

Afb. 8. Dit ornament in de 1890 door Gerdes gebouwde boerderij in Oberlethe is gegoten en identiek met het ornament in een villa in Borne, die gebouwd is in 1891. Het ornament in Borne is onderdeel van een gesjaboneerd plafond (noot 13, 497). Die techniek werd in de loop van de negentiende eeuw vaker toegepast (foto J. Weihe)

de Oldenburgse 'burgerwinkels', zoals hun bedrijven al voor 1900 treffend genoemd werden, veranderde in deze periode weinig wat aard van het werk en opdrachtgevers betreft, maar de arbeidsmarktverhoudingen, de organisatie van de bouw en de woonsmaak wijzigden juist wel ingrijpend en ook nog eens aan twee kanten van onze landsgrens.

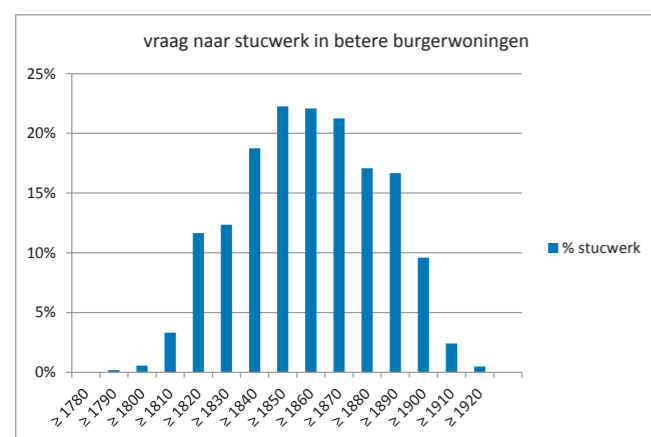

Afb. 9. De geëmigreerde meester-stukadoord J.C. Gramberg (1820-1910) liet zich schilderen met een tekening van een stucornament in zijn hand. Zo'n schilderij toont dat de Oldenburgse stukadoorsbazen al snel tot de betere burgerij gerekend konden worden en dat hun zelfbewustzijn groeide (foto in bezit van E. Gramberg)

Veranderingen in aanbod aan en vraag naar stukadoors

Duitse seizoenarbeiders vonden door de vroegere industrialisatie dichter bij huis goed betaald werk. De lonen in ons land stegen door de sinds 1875 aantrekkende bouwmarkt. De Oldenburgers kregen daardoor meer concurrentie van Nederlandse arbeiders, ook omdat door de industrialisatie ambachtslieden zonder werk kwamen en zich aanboden op de arbeidsmarkt.⁸⁰ Omdat hier steeds meer werk was, kon men het Nederlandse personeel ook beter aan het werk houden en dus beter opleiden in het stukadoorsvak. En de Oldenburgse seizoenarbeiders die nog wel bleven komen, kozen intussen steeds vaker voor het 'snelle geld' dat met witten verdiend werd, zoals een lutherse predikant dat in 1889 beschreef en bevestigd wordt door een jeugdige seizoensmigrant in 1894 en 1895 in brieven aan zijn ouders.⁸¹ Uit die brieven blijkt dat de stukadoor zonder vakopleiding onder aan de ladder begon: tegen geringe vergoeding leerde hij witten en had daarna de keus tussen geld verdienen met witten of het vak leren voor stukadoor en koos hij voor dat laatste dan zou hij pas na enige jaren een redelijk salaris ontvangen.

Diverse steden in ons land groeiden na 1875 snel, maar in de revolutiebouw en de procedure van openbare aanbesteding werkten de Oldenburgers bijna niet.⁸² Sommigen kwamen door de veranderde verhoudingen zelfs in de knel. Seizoenarbeiders bleven weg als het jaar tevoren weinig te doen was.⁸³ En de regionale binding tussen emigrant en seizoenarbeider verslaptte in de loop der tijd. In de bouw organiseerden werkgevers en werknemers zich intussen als twee belangengroepen die regelmatig tegenover elkaar stonden; eerst lokaal, later via nationale organisaties. In het bestuur van de Nederlandse Stukadoors Patroons Bond (1902) werkten de Oldenburgse ondernemers samen met hun Vughtse en 'Hollandse' collega's. De spanningen op de arbeidsmarkt namen toe. Werkgevers mobiliseerden Duitse stukadoors om stakingen te breken. In 1914 kwam de stukadoorswet, maar het bleef onrustig.

Afb. 10. In de negentiende eeuw vermeldden verkopers of verhuurders van betere huizen vaak de aanwezigheid van vertrekken met behang en/of stucwerk. Hun advertenties zijn een indicatie van de woonsmaak van de 'betere burgerij'. Dit schema toont het verloop van de vraag naar stucwerk als percentage van alle woningadvertenties met behang en/of stucwerk. Dit vertoont gelijkens met de trek van Oldenburgse stukadoors naar ons land, zoals weergegeven in afbeelding 4.

Afb. 11. Stukadoor J.F. Geerken, overgrootvader van de auteur, bouwde in 1902 een luxe woonhuis in Stadskanaal, dat hij eerst verhuurde aan een notaris, en later zelf bewoonde. In Oldenburg werden vanaf 1860 voor de betere burgers honderden van deze zogenaamde 'Huntehütte' gebouwd

Vughtse stukadoors staakten in 1923 tegen het in dienst houden van vreemde arbeiders, omdat gelijktijdig lokale collega's werden ontslagen. Hun appèl op regionale loyaliteit bleek tevergeefs. Verandering van de woonsmaak en interieurproducten had ook gevolgen. Goedkoper in aanschaf en onderhoud dan stucwerk was het afwasbare behang dat vanaf 1875 fabrieksmatig werd geproduceerd. Olieverf kreeg een groter aandeel in de afwerking. En in de Jugendstil en Amsterdamse school werden stucdecoraties minder toegepast.

In deze periode zijn 400 nieuwkomers genoteerd.⁸⁴ Vooral het aantal seizoenarbeiders daalde. De totale vraag naar stucwerk was

Afb. 12. Stukadoor B.H. Brüggemann, telg uit van één van de vroegste stukadoorsfamilies in Oberlethe, bouwde in 1926 in zijn woonplaats Apeldoorn een aantal huizen met een gepleisterde bovengevel. Volgens zijn nazaten is deze stijl geïnspireerd op woningbouw in Noord-Duitsland (foto C. Brüggemann)

veel groter dan in 1800. Na 1900 werden ook volkswoningen wel gepleisterd. Het aandeel sierstuc daalde echter tot onder 20 procent van de gedocumenteerde werken. De burgerhuizen zijn overigens slecht gedocumenteerd, terwijl de sierstuc daar waarschijnlijk het langst in zwang bleef. Het witten nam wel af, maar er bleef vraag van de boven-modale burgers. De gewone man witte rond 1900 zelf, maar wie het betalen kon, liet het nog altijd doen.⁸⁵ Na 1900 waardeerde de Nederlandse burger het stucwerk in de woning geleidelijk aan minder ten gunste van behang (afb. 10).⁸⁶

Duitse invloed

Nam de invloed van Oldenburgers op de architectuur in ons land sinds Logeman af, in de derde periode drukten enkele geëmigreerde en geïntegreerde stukadoors lokaal een Duits stempel op het straatbeeld. Misschien groeide het zelfbewustzijn bij deze groep zodanig dat dit kon gebeuren. Gebouwen die zij op eigen initiatief maakten, weerspiegelen die Duitse invloed. Het betreft een vrijstaand woonhuis en een kleinschalige

Afb. 13. Bij de restauratie van het stucwerk in de kerk van Baaijum, oorspronkelijk in 1876 door de Oldenburgse stukadoor J.D. Fast gemaakt, kwamen wanddecoraties met roze, gele en groene kleuren te voorschijn. Bij de betrokken restauratie-architect en ingewijden in de Friese kerkenbouw is zo'n toepassing in Friesland niet bekend. Dit wijst op een Duitse invloed (foto Kijlstra & Brouwer)

projectontwikkeling van woningen. De invloed in deze gevallen is lokaal, maar verdient hier aandacht omdat niet bekend is hoeveel op eigen initiatief is gebouwd.

De Duitse invloed van de zogenaamde 'Huntehütte' in Oldenburg is onmiskenbaar in het woonhuis dat mijn overgrootvader bouwde in Stadskanaal (afb. 11).⁸⁷ De gepleisterde bovengevels van een kleine reeks woningen in Apeldoorn komen volgens de nazaten van de ontwikkelaar, een Oldenburgse stukadoor die daar gevestigd was, uit Noord-Duitsland (afb. 12). De gele en roze kleuren die opdoken tijdens de restauratie van het stucwerk in de kerk in Baaijum verraadden een Duitse invloed volgens de restauratiearchitect G. Brouwer en S. ten Hoeve, een ingewijde in de Friese interieurs (afb. 13). Het eclectisch stucwerk in deze kerk van de Oldenburger J.D. Fast was een belangrijke reden om de kerk uit 1876 de status van monument te verlenen. De restauratie is in 2012 gereed gekomen (afb. 14).

Conclusies

Hoogwaardig vakmanschap kenmerkt het Oldenburgs stucwerk in de pioniersfase van 1775 tot 1825. In de sporen van Husly droeg Logeman bij aan de verbreiding van het neoclassicisme in

Afb. 14. Vanwege het stucwerk in de kerk van Baaijum kreeg deze kerk de status van monument. De restauratie is in 2012 voltooid onder leiding van de architecten Kijlstra & Brouwer (foto Kijlstra & Brouwer)

het noorden. Zijn exclusieve positie ontleende hij aan een elitaire vraag en aan uitzonderlijke fenomenen alleenrecht en bouwfraude. Het kunstambacht van de eerste en tweede generatie pioniers was een goede springplank voor de niches in de periode 1825-1875, maar de succesfactor voor de sterke marktpositie in het midden van de negentiende eeuw was toch de gesmeerde samenwerking tussen de Oldenburgse emigranten en seizoenarbeiders op de vrije, regionale markten. In de loop van de negentiende eeuw werd door deze groep in de huizen van bovenmodale burgers boven de rivieren stucwerk gemaakt in de heersende smaak. Aansluitend werd vaak het onderhoud uitgevoerd. Enkele ondernemende vaklieden droegen in deze periode bij aan technische en decoratieve innovaties, als vochtwering en kunstmarmer, waarvoor ze in nationale en internationale vakkringen waardering kregen. Deze stukadoorstaditie bracht ook enkele beeldhouwers voort. De niches floreerden juist dankzij de smalle economische marges in deze periode. Toen door de industrialisatie de bouwmarkt in ons land na 1875 aantrok, liep deze arbeidsmigratie namelijk terug. De emigranten en hun nazaten bleven als gevestigde stukadoorsbedrijven volop actief, maar integreerden in de Nederlandse brancheorganisaties. De aard van de werken die de Oldenburgers maakten en hun invloed op de architectuur wijkt in de periode na 1875 niet af van de periode voor 1875. Slechts in een enkel geval, met name daar waar de Oldenburgse stukadoos zelf als bouwheer optrad, is soms Duitse invloed gesignaleerd.

Dankwoord

Voor de informatieuitwisseling over Oldenburgers dank ik diverse, niet nader te benoemen nazaten van Oldenburgse stukadoors en de Oldenburgische Gesellschaft für Familienkunde. Voor hun professionele bijdrage aan deze publicatie verdienen enkele inhoudelijk deskundigen speciale vermelding: J. Lucassen, W. Freling, J. de Haan, S. ten Hoeve, W. Friso en E. Koldewij.

Noten

- Deze stukadoors kwamen uit het Noord-Italiaanse Piemonte en Ticino en het Zuid-Zwitserse Lugano en worden hier kortweg aangeduid als Italianen, zoals in de literatuur ook gebruikelijk is.
- J. de Haan, 'Stucwerk van Johan Bernhard Logeman (1748-1814)', *Hervonden stad* 10 (2005) 7, 133-140.
- G.H. Geerken registreert sinds 2010 persoonsgegevens en werken van Oldenburgse stukadoors in ons land tussen 1775 en 1925. Begin 2012 zijn ruim 1150 stukadoors en 125 werken bekend, gebaseerd op 3000 vermeldingen in literatuur, bouwarchieven, historische kranten, vreemdelingenregisters, kerklijsten en genealogische bronnen. Vaak zijn geboortjaar, woonplaats, burgerlijke staat, ouders van migranten bekend en of ze 'emigrant' of 'seizoenarbeider' zijn. De Oldenburgische Gesellschaft für Familienkunde (OGF) is een belangrijke bron voor genealogische informatie. Vele bronnen zijn nog niet bewerkt. Naar schatting gaat het om meer dan 1500 stukadoors uit de drie kerngemeenten Wardenburg, Hatten en Grossenkneten. Oproep: kent u stukadoors met een Duitse naam die tussen 1775 en 1925 in ons land werkten, dan wordt de auteur daarvan

graag op de hoogte gebracht. De lezer kan informatie krijgen over Oldenburgse stukadoors en stucwerken.

- J. Tack, *Die Hollandsgänger in Hannover und Oldenburg*, Leipzig 1902, 116. Predikant Wolter bevestigt dat de vraag in Holland van de betere burgers komt: 'Holland is das Eldorado der stukadoors. Stukaturarbeit an den Decken und oft an den Wänden ist ein Schmuck aller besseren Häusern', A. Gladen e.a., *Hollandgang im Spiegel der Reiseberichte evangelischer Geistlicher*, Münster 2007, 514.
- Tack 1902 (noot 4), 116: 'Die Entstehungszeit dieser Wanderarbeiter liegt im Dunkeln. Der Mangel an Akten und sonstigen Nachrichten lässt keine sicheren Angaben zu.' Lutherse predikanten, die sinds 1867 spraken met de stukadoors, kenden Logeman niet. Predikant Wolter zegt in 1869: 'Der erste, soviel ich erfahren [habe], ist der jetzt verstorbene stukadoos Martens gewesen', Gladen 2007 (noot 4), 515. Bedoeld wordt J.E. Martens, stukadoos in Leeuwarden van 1843 tot 1867. Predikant Schauenburg in 1886: 'Ein Oldenburger namens Martens soll der erste deutsche Stuckmeister in Amsterdam gewesen sein', Gladen 2007 (noot 4), 888. Dit betreft J.H. Martens (geboren 1767), de oom van voornoemde J.E. Martens.
- J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*, Gouda 1984; L. en J. Lucassen, *Winnaars en verliezers*, Amsterdam 2011, 232; A. Heering, 'Van schoorsteenvegers en pizzabakkers', *Stad en Lande*, Historische reeks 4, Utrecht 1985; P. Lourens en J. Lucassen, *Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung*, Osnabrück 1999; M. Schrover, *Een kolonie Duitsers*, Amsterdam 2002; K. Mulder, *Hannekemaaiers en kiepkerels*, Haren 1973.
- Predikant Schauenburg in: Gladen 2007 (noot 4), 498.
- Predikant Schauenburg in: Gladen 2007 (noot 4), 888.
- W. Stelljes, *Wardenburg*, Oldenburg 1995, 188; I.J. Leutscher, 'De "Stückedor"', *Neerlands Volksleven* 20 (1970) 2, 63; Tack 1902 (noot 4), 116-117; Mulder 1973 (noot 6), 108.
- Staatsarchief Oldenburg, bestand 76-9, inv. nr. 203 en 204.
- G.H. Geerken, *Migratiepolitiek tussen herkomst- en profijtbeginsel*. De publicatie verschijnt in 2012 in het verslag van de inleiding *Die obrigkeitlichen Bedingungen für eine Migration am Beispiel der Oldenburger Stuckateure in den Niederlanden*, tijdens het symposium 'Migration in Nordwestdeutschland und den benachbarten Niederlande', in Emden op 14 en 15 oktober 2011.
- B. Rinn, 'De "Kölner Decke"', in: E. Koldewij (red.), *Stuc, Kunst en Techniek*, Zwolle 2010, 188-206.
- G. Beard, *Stucco and Decorative Plasterwork in Europe*, New York 1983, 57.
- W.V.J. Freling, *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis, uit de 17e en 18e eeuw*, Leeuwarden/Mechelen 1996, 169.
- Met dank aan W. Freling, die deze informatie mondeling kreeg van professor Andrea Spiriti van de Universiteit in Varese, Italië.
- A. van Geloven, 'Meesters in gips en kalk, Over de goede reputatie van de Vughtse stukadoors', *Vughtse historische reeks* 5, Vught 1997, 126-139.
- C.W. Fock, diverse publicaties, onder andere: '18e eeuws stucwerk in Nederland', *Heemschut* 59 (1982) 2, 36-38; Freling 1996 (noot 15); J. de Haan, *Hier ziet men uit Paleizen*, Assen 2005; Den Haan 2005 (noot 2); Koldewij 2010 (noot 13).
- Bij deze 125 werken zijn toeschrijvingen niet meegeteld. Geerken 2010-2012 (noot 3).
- Fragmenten van het stucwerk in het Drostenhuis, uitgevoerd tussen

1775 en 1780, zijn nog aanwezig. De rekening noemt als gebruikte materialen 'gegløeit koperdraat, pleister, spijkers, kalk om te witten, bossen riet, stuifkalk en compositie voor de vogtige Muir'. De opdrachtgever van Vismarkt 56, koopman Fruytier, was ontevreden over de voortgang. De onenigheid over onder andere de stijlkeuze vocht hij voor de rechter uit. De trofeeën in Vismarkt 56 lijken op die in Fraeylemaborg in Slochteren. De mededeling van de archivaris van dit private archief aan J. de Haan wijst op Logeman als maker. Het stucwerk in het stadhuis van Sloten (Friesland) bevindt zich in de raadzaal: een stadswapen op de schoorsteenmantel, een landschap met ruïne als bovendeurstuk en op het plafond de symbolen van vier jaargetijden. De Haan 2005 (noten 2 en 18); Drents archief, Oud Staten Archief, toegang 0001, inv. nr. 1775-243.

De Haan 2005 (noten 2 en 18).

T. von der Dunk, *Een Hollands Heiligdom*, Amsterdam 2007, 46, 51, 186, 314. De prijsvraag voor het Gronings stadhuis droeg bij aan de landelijke verbreiding van het neoclassicisme. Vanaf 1750 ontwikkelde die stijl zich in Amsterdam en kreeg vanaf 1760 al bekendheid, maar Petrus Camper sneed de prijsvraagopgave helemaal toe op die stijl. Alle grote bouwmeesters uit de Republiek deden mee, zelfs van daarbuiten en allen moesten zich dus gelijktijdig over de opgave buigen. Het 'meest baanbrekende bouwwerk in die eeuw' werd pas veel later gebouwd. De definitieve overgang van rococo naar neoclassicisme (Lodewijk XVI-stijl) wordt gesteld op 1775.

Het Groninger stadhuis valt buiten de termijn van Logeman's alleenrecht. Buiten het publieke karakter: Fraeylemaborg, Vischmarkt 56, Overcingel (toeschrijving), opdracht van familie Stuermann (Bentheim) en kerk Harlingen (toeschrijving); buiten het Groninger rechtsgebied: Drostenhuis in Assen en stadhuis in Sloten.

Groninger Archieven, toegang Archief Secretarie, inv. nr. 542, los blad achterin Octrooiboek 1737-1796; De Haan 2005 (noot 2).

Stadsarchief Amsterdam, archief van de stadstekenacademie, toegang 265, diverse inventarisnummers. Jacobus Buys verwoordt in 1769 de ambitie in een toespraak over één van de basisvakken, het 'teekenen naar het levend menschbeeld': 'Bevljigt U dan om dit gedeelte der kunst magtig te worden; want hier in zijn onze Nederlanders doorgaans minder geweest dan de Italianen, daar ze anders altoos, en geoegzaam boven alle Natiën, hebben uitgemunt in het verbeelden der eenvoudige Natuur [...]', Stadsarchief Amsterdam, Koninklijke Akademie voor Beeldende Kunsten, toegang 681, inv. nr. 82.

Hans Jacob en Hendrik Huslij (1706-1788), Freling 1996 (noot 15), 339.

Mededeling van S. ten Hoeve over stucwerk en stijlen in Friesland in de jaren voorafgaand aan 1775.

R. Stenvert e.a., Fryslan, *Monumenten in Nederland*, deel 6, Zeist/Zwolle 2000.

Groninger Archieven, toegang Archief Secretarie, inv. nr. 542, Octrooiboek 1737-1796, De Haan 2005 (noot 2).

Groninger archieven, toegang 1605, Archief stad Groningen, inv. nr. 169r, bijlagen bij rekeningen van bouw stadhuis, omslag 47, 1806. Logeman ontving in totaal bijna 1500 gulden (omslag 37).

De dochter van Van Lier was bevriend met de Groningse burgemeester L. Trip. Met vriendelijke dank aan B. van der Zwan van het Drents archief voor deze informatie.

Voor het stucwerk in Vismarkt 56 in Groningen kreeg Logeman 440 gulden, voor het stadhuis in Sloten 290 gulden, De Haan 2005 (noot 2), 136, 138.

De Haan 2005 (noot 2).

Met vriendelijke dank aan de heer Van Lier voor het tonen van stucwerk in Overcingel.

P. Brood, *Hemels Drenthe*, Leeuwarden 2008, 15: 'Meer dan twintig getuigen konden bewijzen dat hij van de materialen voor de Smildingkerk zoveel gestolen had, dat hij daarvan een kostbaar huis kon bouwen. Naderhand verkocht hij dit huis weer aan een van de Drentse bestuurders, die ervoor moest zorgen dat hij ook het werk aan de landschapsgebouwen in Assen kreeg. Zijn tegenstanders beweerden dat hij te veel wist van de 'schelmenstreken' van de Drentse heren en daarom stilgehouden werd met opdrachten.' Voor de bouwfraude ook: R.D. Mulder, 'Johannes van Lier 1726-1785', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* (1942).

Logeman zou slechts 184 kubieke voet steen geleverd te hebben in plaats van de in rekening gebrachte 278 kubieke voet. Groninger archief, Ingekomen stukken bij Burgemeesteren en Raad der Stad Groningen, 5 februari 1805.

De Haan 2005 (noot 2).

Van de knechten Hindrik, A.C.Visser, Butte, Hindrik Brutje, H. Vaget, Stöver en Oltman zijn de laatste drie met zekerheid Noord-Duitse stukadoors. Rekening Drostenhuis 1775-1781, Drents archief, toeg. 0001, inv. nr. 1775-243.

Testament J.B. Logeman in Staatsarchief Aurich, Amtsgericht Emden, Rep. 124, Nr. 1287, Reg. Signatur 999.

Groninger Courant, 9 mei 1797.

De Oldenburgse onderwijsinspecteur Mützebecker noemde J.D. Grube, die schoolmeester was in Astrup van 1782 tot 1819 in een brief van 1793 een 'Hollandgänger' die 'een betere gypsarbeider dan schoolmeester was'. Grube speelde volgens de inspecteur een belangrijke rol in de verbreiding van de 'Hollandgänger' in deze streek, in dit geval dus het stukadoorsvak, W. Stelljes 1995 (noot 10), 200.

Geerken 2010-2012, zie noot 3.

Ook metselaar Vosteen was een leerling. Stadsarchief Amsterdam, Koninklijke Akademie voor Beeldende Kunsten, toegang 681, inv. nrs. 104-106.

De Oldenburgers volgden aan de Akademie voor Beeldende Kunsten de vakken boetseren en pleisteren en wonnen tijdens hun opleiding prijzen (1826: J. Martens en J.E. Martens). Andere prijzen: *Algemene Konst- en Letterbode Amsterdam*, 27 oktober 1828 (J.H.M. Wandscheer); *Algemeen Handelsblad*, 1 november 1837 (J.H. Neumann) en 10 november 1849 (J.F.C. Wandscheer); *Amsterdamsche Courant*, 23 november 1841 (H.E. en B.E. Stöver).

Beretta woonde in Den Haag, maar kwam voor herstel van zijn gezondheid naar Oberlethe, waar hij volgens het kerkboek in Oberlethe verpleegd werd door weduwe Brüggemann. De familie Beretta uit Lugano bracht veel stukadoors in ons land voort.

De Haagse stukadoors P.A. en J.A. Beretta, neven van F.G. Beretta, maakten vanaf 1847 voor baron Van Heeckeren het stucwerk in kasteel Twickel in Delden. De Oldenburgers J.D. Brüggemann en C.H. Oltmanns zijn vanaf 1859 vermeld als hun knechten en namen vanaf 1861 deze klant over. Huisarchief Twickel, inv.nr. 2505 en 2506. Met vriendelijke dank aan de archivaris A. Brunt.

Compagnieschappen: Verda-Labohm 1818, Bianchi-Labohm 1821, Bianchi-Sparenberg 1823, *Leydse Courant* 1818-1824.

J.H. Stöver maakte een beeld van mr. J. van Lennep in 1851 en werd door zijn leermeester Royer voorgesteld aan koning Willem, *Leydse Courant*, 9 mei 1851. J.E. Martens, won prijzen voor zijn

- kunstambacht, maar maakte ook reclame voor nieuwe bouwmaterialen als alabastine, asfalt en muurverf, *Leeuwarder Courant*, 27 maart 1846, 25 februari 1848, 3 november 1854, 15 november 1864. J.D. Grube maakte fraai stucwerk, maar handelde ook in steen en mahoniehout, *Algemeen Handelsblad*, 4 september 1839, 4 april 1848, 25 augustus 1854. Het kunstmarmer van J.H. Knetemann is eervol vermeld, maar hij maakte ook coatings voor ketels, *Bouwkundige Bijdragen* (1856) 5; *Maatschappijbelangen*, Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel, Haarlem 1857; *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 21 augustus 1861, 21 februari 1864; Koldewij 2010 (noot 13), 307. Het kunstmarmer van J.H. Paradies is eervol vermeld op de wereldtentoonstelling in Parijs 1878, *Het Nieuws van de Dag*, 21 oktober 1878; *De Tijd*, 22 oktober 1878; Koldewij 2010 (noot 13), 307.
- ⁴⁹ De rekening van Gebr. Meiners in 1863 noemt het vormen, gieten, zuiveren, plaats en bijwerken van ornamenten. In Paleis Huis ten Bosch werd in 1863 de bovengang gestukt. Koninklijk Huisarchief, archief van de Intendance Den Haag, E9a-IIIb-93 en 78.
- ⁵⁰ Mondelinge mededeling van W. Freling.
- ⁵¹ Geerken 2010-2012, zie noot 3.
- ⁵² N. Elias, *Het civilisatieproces*, Meppel/Nijmegen 2001.
- ⁵³ De relatief grote dichtheid in Friesland verklaart S. ten Hoeve uit de rijkdom van de kerken sinds de Middeleeuwen. Het intensieve onderzoek van S. ten Hoeve naar interieurs in Friesland draagt ongetwijfeld bij aan de relatief grote dichtheid van waarnemingen in deze provincie, Geerken 2010-2012, zie noot 3.
- ⁵⁴ A. van der Woud, *Het lege land*, Amsterdam 2010.
- ⁵⁵ Van Geloven 1997 (noot 17), 127.
- ⁵⁶ Stelljes 1995 (noot 10), 196, 199.
- ⁵⁷ Gladen 2007 (noot 4), 515; Geerken 2010-2012, zie noot 3. De stukadoors waren vaak verwanten, maar ook dorpsgenoten. Bijna alle familienamen uit de gemeente Wardenburg, waar de traditie begon, komen voor in het bestand van de auteur.
- ⁵⁸ In 1868 telde Wardenburg 299 Hollandgängers, Hatten 89, Grossenkneten 46 en enkele andere gemeenten samen 26, Lucassen 1984 (noot 6), 373; Stelljes 1995 (noot 10), 198.
- ⁵⁹ *Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage en Rotterdamsche courant*, 7 juni 1862.
- ⁶⁰ Vreemdelingenregister Amsterdam vanaf 1849, Stadsarchief Amsterdam, toegang 5225, diverse inventarisnummers.
- ⁶¹ Knotter berekent 10 procent per jaar, A. Knotter, 'Stedelijke economie en arbeidsmarkt. Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw', *BMGN* 101 (1986) 4, 551-580.
- ⁶² Gladen 2007 (noot 4); Von der Dunk 2007 (noot 22); Van der Woud 2010 (noot 54).
- ⁶³ Voor werklocaties: Geerken 2010-2012, zie noot 3. Een lijst in het kerkarchief Hatten vermeldt waar de Oldenburgers in 1868-1870 werkten. Hieruit blijkt dat 45 procent naar Amsterdam ging. Kerkarchief, nummer 152, omslag X [23].
- ⁶⁴ Na de voorjaarschoonmaak ging de roetende kachel niet meer aan. De huizen werden dan gereinigd en gewit. Nationale verhuisdag was 1 mei. Deze startdatum van éénjarige arbeidscontracten leidde tot veel verhuizingen en dus tot onderhoud van huurhuizen. Een grote hoeveel werk moest dan in korte tijd worden geklaard.
- ⁶⁵ Het aantal arbeidsuren per dag werd genoemd door seizoenarbeiders in brieven aan hun familie. De zeventienjarige Hein Döbken

- (1894-1895) werkte 14 uur per dag. Ook predikanten in verslagen van hun bezoek aan seizoenarbeiders noemen uren, bijvoorbeeld Meijeringh noemt 16 uur per dag in 1868 (Gladen 2007 (noot 4), 497), en Schauenburg noemt 16 uur en soms meer per dag in 1886 (Gladen 2007 (noot 4), 888). Kuhlmann meldt in 1889 dat de witters in scholen en kantoren ook op zondag werkten (Gladen 2007 (noot 4), 993). F.L. Cornet vergelijkt de werktijd van 10 uur per dag in 1898 met 15 en 16 uur per dag in 1858. 'Résumés der getuigenverhoren' van de Commissie tot het instellen van een onderzoek naar de arbeidstoestanden in Amsterdam 1897-1905, Stadsarchief Amsterdam, toegang 5408, Archief van de werkloosheidscommissie, inv. nr. 25, Verslagen van de verhoren van personeel in de bouwbedrijven, 100.
- ⁶⁶ F.L. Cornet vertelde in 1898 hoe het was toen hij in 1858 als leerling begon: 'Slechts een gering aantal patroons was er in het vak, hoogstens een derde van het getal nu. Martens wel de voornaamste, dan Hirschbein. Velen waren bij 't vak Duitschers; niet alleen de patroons, ook de knechts. Het quantum Amsterdamsche stukadoors was zeer gering. Vooral uit Oldenburg kwamen vele Duitschers, die een klein pachterijtje hadden, gedurende drie maanden hier de pacht verdienen. Niet alleen waren het witters, ook goede stukadoors en muurwerkers', 'Résumés der getuigenverhoren' 1898 (noot 65).
- ⁶⁷ Uitspraken van Oldenburgse stukadoors die voor 1925 in ons land werkten en van lutherse predikanten, die de stukadoors bezochten, Gladen 2007 (noot 4).
- ⁶⁸ Gladen 2007 (noot 4), 513. In 1872 komt hij weer in Nederland, herhaalt zijn uitspraak over de kale, koude kerkinterieurs, maar benadrukt dan - als contrast - de hartelijke en betrokken aandacht van de Nederlanders. Gladen 2007 (noot 4), 598-599.
- ⁶⁹ Predikant Schauenburg in: Gladen 2007 (noot 4), 888.
- ⁷⁰ Stukadoos Erdmann in: Stelljes 1995 (noot 10), 191.
- ⁷¹ Brief van Hein Döbken, 8 april 1894, particulier bezit (noot 81).
- ⁷² Oldenburgische Oberkirchenrat verklaart in 1873: 'Die Gering-schätzung, die ihnen [turfgroavers en stukadoors] manchmal von der holländischen Bevölkerung entgegengebracht worden sei.' In: Gladen 2007 (noot 4), 619.
- ⁷³ Knotter 1986 (noot 61).
- ⁷⁴ Stukadoorsbedrijven konden hun vakkrachten gemakkelijker vasthouden.
- ⁷⁵ 'Résumés der getuigenverhoren' 1898 (noot 65), 98.
- ⁷⁶ Andere push- en pullfactoren die met ups en downs tot daling van migratie leidden: de Vreemdelingenwet van 1849, de Voorschotregeling 1834-1864, landbouwkundige verbeteringen in herkomstgebied en de sluiting van de landsgrens tijdens Frans-Duitse oorlog 1870-1871. Na 1875 speelden arbeidsmarktfactoren: Oldenburgse stukadoors waren minder succesvol bij aanbestedingen (Gladen 2007 (noot 4), 928), concurrentie van Nederlandse stukadoors nam toe ('Résumés der getuigenverhoren' 1898 (noot 65), 98), en werkloze Nederlandse arbeiders waren het hele seizoen beschikbaar, terwijl de Oldenburgers alleen in seizoenarbeid werkten (Gladen 2007 (noot 4), 906 en 993).
- ⁷⁷ Per jaar kon 300-600 mark verdiend worden, goed voor aankoop van 2 hectare grond in 8 jaar tijd. 'Im Spiegel der Zeit' 700 Jahre Wardenburg, Wardenburg 1970, 111.
- ⁷⁸ In Oberlethe maakten Willers en Gerdes stucwerk in hun boerderijen, in Hatten deden Schnitker en Müller dat en in Grossenkneten deco-

- reerde Erdmann zijn buitengevel. De ontginningen komen aan de orde in een niet gepubliceerd interview met de 92-jarige H. Beneke door studenten in 1976, met vriendelijke dank aan W. Stelljes.
- ⁷⁹ Fries Scheepvaartmuseum Sneek, Verzameling van 119 tekeningen van sierstucwerk, vervaardigd door stukadoorsfamilie Wempe, objectnummer 1983-253.
- ⁸⁰ Predikant Kuhlmann waarschuwde in 1889 voor de veranderende arbeidsmarkt aan beide zijden van de grens. Hij noemde Bremen, Osnabrück, Münster en Keulen als steden waar Oldenburgse stukadoors werk vonden, en signaleerde de toenemende concurrentie en veranderende vraag naar interieurfwerking in Nederland. Hij betreurt het dat seizoenarbeiders er vaker voor kiezen om met witten snel geld te verdienen en dat het kunstambacht van stukadoos onder Oldenburgers afneemt, Gladen 2007 (noot 4), 993. Tack bevestigt dit: 'Steht die Kunstfertigkeit dieser Leute nicht mehr auf der früheren Höhe. Sie sinken immer mehr zum einfachen Anweiser herab.', Tack 1902 (noot 4), 117.
- ⁸¹ Voorjaar 1894 ging de zeventienjarige Hein Döbken uit Wardenburg in de kost bij zijn oom, die werkte in de 'stukadoorswinkel' van een ander familielid in Dordrecht. Hein schreef zijn ouders dat hij het vak goed wilde leren: 'Onkel sagte wenn ich beim weißen bleibe, so könne ich nachher schon Geld verdienen wenn ich aber Neuarbeit lernen wolle, nicht. Am liebsten will ich letzteres auch, sonst muß ich nächstes Jahr noch wieder lernen.' (8 april 1894). 'Das weissen ist jetzt mit Pfingsten meist abgelaufen. Die Zeit von März bis jetzt wird genannt die Schoonmakerzeit. Dann wird alles im Hause gekehrt und gereinigt. Jeder will dann am ersten fertig sein und so kommt es das es ganz drock wird mit weissen. In dieser Zeit verdient der Baas und auch die Knechte das meiste Geld.' Hij zet door om het vak te leren: 'Seit 6 Wochen habe ich am Plavon (Decke) das Beits unteranschlagen und den ersten Kalk darunter geschmiert, und in der ander Zeit habe ich einem Gange und Küche die Mauern ausgeraabt, das ist das, was sie in Oldenburg gutzen nennen. Der Kalk wird da mit einem Truffel angeschmiert und dan mit eine Latte glatt geschürt. Etwas habe ich auch schon gepleistert, da gehört aber mehr zu; es soll aber wohl lernen wenn ich es mal erst etwas mehr gethan habe.' (15 juli 1894). Maar die kans krijgt Hein niet, want hij moet gaan witten in Middelburg: 'Ich kann Euch mittheilen dass wir am Montag den 23 Juli mittags 12 Uhr nach Middelburg gefahren sind [...] mit einem sehr grossen Dampfschiff [...] was mich viel Plasier gemacht hat. Wir müssen hier 5 Schulen weissen woran wir noch reichlich drei Wochen Arbeit haben.' (29 juli 1894). In september gaat hij terug naar Oldenburg. Het volgend voorjaar drong zijn oom opnieuw aan bij de jonge Hein: 'Ich müsse noch nicht danach trachten um schon zu verdienen sondern ich müsse jetzt mal sehen daß ich etwas lernte. Es ist jetzt schon sehr drock hier, wir sind jetzt mit 31 Mann an der Winkel die auch schon allerlei Arbeit verrichten können.' (9 april 1895). De kans om het vak te leren was er, maar het snelle geld lonkte. Hein kon na één jaar goed witten: 'Ich bekomme per Stunde 12 Cent und bei Neuarbeit 10 Cent.' (5 mei 1895). Maar hij twijfelt: 'Wenn ich wieder nach Middelburg gehe dann kann ich hier in der kurzen Zeit auch noch nicht viel Neuarbeit lernen. Wenn ich Neuarbeit lernen will so muss ich mir auch noch allerlei Gerätschaften machen lassen welchens für die 4-5 Wochen die Mühe hast nichts wert ist. Nun habe ich auch schon wieder gedacht ich wollte beim witten bleiben. Ich habe dann

- pro Woche auch ca. 2.50 M. mehr an Verdienst.' (26 mei 1895). Zijn keuze was duidelijk: 'Ich habe zu den Baas gesagt daß ich nur beim witten bleiben wollte. Denn viel lernen kann ich in der kurzen Zeit auch ja nicht und ich habe an Geld auch wohl 20 Gulden mehr (16 juni 1895). Wenn ich hier noch bleibe so werde ich doch niemals ein guter Stükadoos denn man muß allzeit die Arbeit thun, woran er sieht, das er am meisten Vortheil dabei hat. Und ich kann wohl 25 Jahr alt werden, das heißt bei Neuarbeit, eher ich das volle Geld 17 Ct (30 Pf ungefähr) kriege. Wenn ich hier auch etwas lerne so muß ich nachher doch alles wieder umlernen wie ich wohl schon gehört habe. In den anderen Städten in Holland bekommen die Stukadoors auch nicht allemal mehr.' (zomer 1895). Dat Hein in de stad niet aardde, beïnvloedde zijn besluit waarschijnlijk. Brieven in bezit van familie Döbken, Wardenburg.
- ⁸² Knotter 1986 (noot 61); Archief werkloosheidscommissie 1898 (noot 65).
- ⁸³ Stukadoos Gramberg verklaart: 'Dass im vorigen Jahre für die Arbeiter es gar zu wenig zu tun gab und manche sich dadurch diesmal von Rückkehr nach Holland abhalten liessen.' Volgens stukadoorsknecht Engelbart werd er minder gebouwd, doken de bazen bij aanbestedingen tot vijftig procent van de normale prijs en moest het werk in vijftig procent van de tijd klaar zijn om aan het werk te blijven, Gladen 2007 (noot 4), 928.
- ⁸⁴ Zonen van emigranten die het bedrijf van hun vader voortzetten, zijn meegeteld omdat hun broodwinning daar rechtstreeks uit volgde, Geerken 2010-2012 (noot 3).
- ⁸⁵ H. van Kempen, 'Paasbloemekes, de traditionele grote schoonmaak voor Pasen', *Traditie* 6 (2000) 1, 7-11.
- ⁸⁶ De afnemende waardering voor stucwerk bij de burger blijkt niet alleen uit het dalend aantal Oldenburgse stukadoors in ons land (afb. 4), ook uit de advertenties voor verhuur en verkoop van woningen waarin de aanwezigheid van stucwerk wordt vermeld. Deze advertenties vertonen eenzelfde golflijn als afb. 4. Eind achttiende eeuw verschenen de eerste advertenties. Dit aantal nam geleidelijk toe en steeg na 1835 snel tot een niveau dat aanhield tot 1870. Daarna daalde het weer. Zoals blijkt uit de advertenties daalde de waardering voor stucwerk na 1900 ten gunste van behang. De Koninklijke Bibliotheek publiceert historische kranten op internet. De auteur heeft voor zijn onderzoek gebruik gemaakt van deze rijke bron.
- ⁸⁷ U. Boeck, D. Böker en W. Wulf (red.), *Baudenkmalen in Niedersachsen, Stadt Oldenburg*, Band 31, Hameln 1993, 135-236; *Bestandsaufnahme denkmalwürdiger Häuser und Objekte in der Stadt Oldenburg, Ergänzung der Liste der Denkmäler Fachhochschule Oldenburg*, 1975 Oldenburg, beschreven panden met objectnummers 23, 54 en 55, niet gepubliceerd.